

ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИННІҢ ШЫҒАРМАЛАРЫН ӨЗІН-ӨЗІ ТАНУ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ

Досбенбетова Анара Шаймахановна, п.ғ.д., профессор
Қуанышқызы Аяулым, 4 курс студенті
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент қ.

Аннотация: мақалада қазақ халқының ұлы перзенті, қазақ интеллигенциясының көсемі, мұғалім Ыбырай ата халық үшін және оның баға жетпес асыл мұрасы үшін жанқиярлықпен еңбек еткен. Ыбырай Алтынсариннің қазақ балалар әдебиеті мен оның шығармалары мектеп жасындағы балаларды өзін-өзі тану сабақтарында тәрбиелеудегі өміршендігі жайында.

Түйін сөздер: ұлттық құндылықтар, педагогикалық мұра, әдістеме, балалар әдебиеті, өзін-өзі тану

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті - Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы аясында, Рухани жаңғыру – қазақстандықтардың салт-санасы мен дүниетанымын өзгертетін қозғаушы күш. Бұл дегеніміз ұлттық құндылықтарымызды ұмытпай, жаһандық жаңашылдыққа жетелейтін жол. Қазіргі қоғам көзқарасы қалыптасқан зерделі де, зерек тұлға тәрбиелеуі тиіс. Ол үшін ілім-білімге ұмтылып, жан-жақты жетілген жөн [1]. Осы орайда руханилықты өз шығармаларына арқау еткен Ыбырай Алтынсариннің биыл 180 жылдығы тойлануда.

Ұстаздықты сөз етсек, Ыбырай есіміне тоқталмай кету, тәрбие мен оқуды сөз етсек, «Қазақ хрестоматиясы» жайында бірер сөз айтпау мүмкін емес. Қазақ даласындағы аумалы - төкпелі заманда ұрпақ болашағын ойлап, балалар мен жас тағдырына терең үңілген Ыбырай Алтынсарин атамыз «Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы» екенін ескерген. (Аль-Фараби)

Әр заман, тарихи әр кезең әлеуметтік құбылыстар өзінің дарынды өкілдерін жарыққа шығарып отыратыны мәлім. Олар елдің мұң – мұқтажын көре біліп, халқының сол мұқтажына перзенттік махаббаттын арнаған, туған халқының игілігі үшін бар күш жігерін жұмсаған ардақты азамат ретінде халық тарихынан орын алып отырған. Мұндай азаматтардың игілікті дәстүрлері ұрпақтан- ұрпаққа жалғасып, елдің тарихи, мәдени өміріне елеулі ықпал етіп келген.

Қазақ халқының тарихында аса көрнекті орын алған сондай тұлғалардың бірі- Ыбырай Алтынсарин. Ол жаңашыл, дарынды ағартушы ғана емес, халқымыздың теңіздей толқып тасыған інжу – маржан жырларын жақсы біліп, еңбегіне арқау еткен. Ендігі біз жаңашыл ұрпақ Ыбырай Алтынсариннің ғибратты әңгімелерін, шығармаларын өзін-өзі тану сабағында қолданудың дидактикалық мүмкіндіктерін жаңартуды жөн деп санаймыз.

Ыбырай Алтынсарин өзі ашқан мектептерде ана тілінің таза оқытылуына көңіл бөліп, тілашар ретінде халықтың ауыз әдебиетін пайдаланып, өзі де ұрпақ тәрбиесіне арналған әдеби шығармалар жазды. Сол әдеби шығармалары арқылы тіршіліктің өзекті мәселерін көтеруге бет бұрды. Ол қазақтың жазба әдебиетінің,

әдеби тілінің негізін қалаушылардың бірі болды. Әдебиетке тың тақырыптар әкеліп, озық ойлар негізді. Шиеленіскен тартыстар, соны бейнелер, бұрын болмаған жанрлар арқылы әдебиетті мазмұн жағынан ғана емес, түр жағынан да дамытты.

Оның мазмұнды да мағыналы әсем лирикалық өлеңдері, қысқа да әсерлі әңгімелері қазақ әдебиетінің тарихында өшпес орын алады.

Ыбырайдың шығармаларын оқи отырып, ол өз заманының беталысын анық аңғарғанын, халық өмірін жаңа арнаға салуда білім мен тәрбие мәселесі қатар жүру керектігіне назар аударғанын көруге болады. Оның шығармаларын өзін-өзі тану пәнінде қолданудың маңызы зор. Ыбырай әңгімелерінің негізгі қайнары халық тұрмысынан алынған. Өмірді, адам әрекеттерін ешқашан дағдыдан тыс әсірелеп суреттеп, шындықтан алшақтамаған. Кейіпкерлерді шынайы өмірге тән әрекеттері арқылы бейнелеуді мақсат тұтты. Оның әңгімелерін тақырып жағынан еңбек пен өнерге баулитын және адамгершілікке тәрбиелейтін шығармалар деп екі топқа бөліп қарастыруға болады. Өзін-өзі тану сабағында Ыбырайдың әңгімелерінің мән-мағынасына қарай үлкен, кіші сыныптарға өтуге болады.

Қазақ халқы қарапайым, бірақ біз қарапайымдылықтың өзінен де көп жақсылық табамыз емес пе? Адамзат үшін бей-жай қарамайтын қазақ баласы үшін «Қазақ хрестоматиясы» - аса бағалы, құнды дүние. Құндылығы мынада: бұл кітапқа енгізілген шағын әңгімелер, өлеңдер жақсы мінез – құлыққа тәрбиелеуге қажетті мәселелерді қамтиды. Тілге жеңіл, түсінікті, көлемі де шағын бұл шығармалар осыдан бір жарым ғасырға жуық уақыт бұрын жазылса да, өз маңыздылығы арта түспесе кеміген жоқ. Бұл пікіріме бәрі де қосылады деген ойдамын. Ыбырайдың әдеби еңбектерінің жинағы "Қазақ хрестоматиясы" (1879) ағартушылық мақсатта жазған әйгілі екі өлеңмен ашылады. Ақын бұл өлеңдерді өз кезінде "Сөз басы" деген атпен алған. Қазір бұл өлеңдер "Кел, балалар, оқылық", "Өнер-білім бар жұрттар" деген атаулармен мәлім. Ол халық ағарту ісіне арнаған әдеби туындыларын да оқу- білімді насихаттаудың ұтымды әдісінің қажеттігін көрсетті. Оқу білімнен кенже тұрған халық үшін ғылым мен техниканың жетістіктерін насихаттай алатын қысқа көлемдегі поэтикалық шығармалардың айрықша ұтымды екенін, әсерін терең сезінді, сенді. Қазақ жастарын білім алуға, мәдениеттің жаңа дәстүрлерінигеруге, бойға сіңіруге шақырды. Ауыз әдебиетінің дәстүрінен қол үзіп, жазба әдебиетінің үлесінде сюжетті өлеңді тұңғыш жаза бастаған ақынның бірі – Ыбырай Алтынсарин. Сондықтан да қазақ жазба әдебиеті тууы сөз бола қалғанда Ыбырай Алтынсаринның қадір есімі кеменгер Абаймен қатар аталады. Жалғыз поэзия жанрында ғана емес, көркем прозаның қалыптасуына да Ыбырай Алтынсарин ат салысты. Ыбырай Алтынсариннің жемісті еңбек етіп, едәуір жақсы шығармалар қалдырған саласының бірі – проза жанры болды. Оның «Бай баласы мен жарлы баласы», «Надандық», «Лұқпан хакім», тағы басқа бірсыпыра шығармалары қоғамдық өмірдің әр алуан жақтарын суреттеуге арналған [2]. Осы әңгімелерін 7-9 сыныптарға өзін-өзі тану сабағына қосып, талдауға болады.

Ыбырайдың шығармаларын өзін-өзі тану пәнінде қоса оқытуды мен жөн санаймыз. Себебі, Ыбырай шығармаларының басты тақырыбы – еңбек. Ол еңбек адамның өмірі үшін ерекше маңызды рөл атқарады, еңбексіз өнер де, білім де қолға келмейді деп еңбекті бірінші орынға қойып, тәрбие негізі адал еңбекте деп

тұжырым жасайды. Оның бұл тақырыпта жазған көптеген әңгімелері бар. Мысалы Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш, Бай баласы мен жарлы баласы, Қыпшақ Сейтқұл, т.б. Жазушының бір топ әңгімелері адамгершілік тәрбие мәселесіне жазылған. Адамзат баласы шыр етіп жерге түскеннен бастап ата-ананың аялы алақаны мен ыстық ықыласына бөленіп өсетіні белгілі. Ата-ана баласына небір асыл қасиеттерді үйретіп, жақсы азамат болуын тілейді және үміттенеді. Бұл тақырыпта да жазған Ыбырай шығармалары бар. Мысалы Асыл шөп, Бақша ағаштары, Таза бұлақ т.б. Әр әңгімесінде тәрбиенің ізі жатыр. Оны түсініп оқыған адам ғана ұлы ұстаздың шебер тәрбиеші екеніне көзі жететіні анық.

Ы.Алтынсарин шығармалары қысқа мазмұнды, балалардың түсінуіне жеңіл. Аз сөзге көп мағына сыйғызу, мақал-мәтел мен афоризмдерді орынды қолдану, әр әңгіменің тағылымдық мәніне ерекше көңіл аудару Ыбырай шығармаларының өзіндік ерекшеліктері. Шығармалары мазмұны жағынан да, түрі жағынан да балалар әдебиетіне қойылатын талаптарға тұспа-тұс келеді.

Ыбырай Алтынсариннің барлық алуан өлеңдері мен еңбектері әлеуметтік мәселелерге арналған. Бұған "Өсиет өлеңдер", "Әй жігіттер" тәрізді т.б. өлеңдерін айтып өтуге болады. Мұндай өлеңдері биік адамгершілік тұрғысынан ұрлық-қарлықты, астамсу, әділетсіздікті сынап, еңбексіздікті, естілікті салттардың зияндығын көрсетіп, адал-еңбектің адамгершілік мінез-құлықтың артықшылықтарын бейнелейді. Мысалы:

Араз бол, кедей болсаң, ұрлықпенен,
Кете бар, кессе басың, шындықпенен.
Қорек тал бейнеттен де, тәңірім жәрдем,
Телмірме бір адамға мұңдықпенен.
Әй, жігіттер, үлгі алмаңыз
Азған елдің ішінен
Алыс- алыс қашыңыздар
Зияндасты кісіден.
Жақсыны көзден салмаңыздар,
Жақсыдан қапыл қалмаңыздар...

Ыбырайдың мұндай өлеңдері бүгін де ескерді, мән –мағынасы көнерді деп айта алмаймыз [3]. Сол үшін бұндай тақырыптарды 9-11 сыныптар аралығындағы оқушылармен бірге талдап, әлеуметтік мәселелер жайында өзектілеуге де болады.

Ақынның бірлі – жарым өлеңдері табиғаттың сұлу көрністерін суреттеуге арналған. Мұндай лирикалық өлеңдер Ыбырайға дейін қазақ әдебиетінде кездеспейтін. Өйткені пейзаждық лирика, көбінесе, жазба әдебиетке тән. Табиғат сұлулығын жырлау – орыс әдебиетінде, т.б. елдердің әдебиетінде ХҮІІІ ғасырдан келе жатқан белгілі дәстүрлердің бірі.

Ыбырайдың "Жаз", "Өзен" өлеңдері көркемдік келісім жағынан (халық өмірімен байланыс, өлкетану т.б.) оқушының жан дүниесінде жайдары сезім туғызып, көңілді әсер қалдырады. Табиғат көріністерін суреттеуі жағынан да Ыбырай мен Абайдың арасында үндестік бар. Олардың орыс әдебиетімен жақсы таныстығы көрінеді.

Ыбырайдың табиғат тақырыбындағы өлеңдерінен ақындық шеберлігі де көрініп тұр. Зерттеушілер бұл өлеңдердің халық арасына кеңінен таралғандығын

атап көрсетеді. Сондай-ақ ағартушы ғалым бала тәрбиесіндегі ананың еңбегіне ерекше мән беріп, ана махаббатын терең сезіммен жырлап, сол арқылы баланың ата-ана алдындағы перзеттік парызын есіне салып, ғибратты сөздер, пайымды ойлар айтқан. Бұл өлеңдерді біз бастауыш сыныптардан-ақ жатқа айтып жүрміз. ("Бұл кім?", "Ананың сүйі", "Балғожаның хаты"...) [4]

Ыбырай Алтынсариннің жемісті еңбек етіп, едәуір жақсы шығармалар қалдырған саласының бірі- проза жанры болды. Оның " Бай баласы мен жарлы баласы", "Қыпшақ Сейітқұл", "Киіз үй мен ағаш үй", "Надандық", "Лұқпан хакім", т.б. бірсыпыра шығармалары қоғамдық өмірдің әр алуан жақтарын суреттеуге арналған. Бұл еңбектерінде жазушы өз дәуірінің елеулі мәселелерін көтере отырып, еңбекші халықтың қоғамдық санасын оятуды, тәрбиелеуді мақсат етеді.

"Бай баласы мен жарлы баласы" - Ыбырай шығармаларының биік шыңы. Ол, біріншіден, озық ойларының жемісі әңгіме оқушысын еңбек етуге, өмірін сырын ұғына түсуге бағыттайды. Осы тарапта айта кететін жайт – осындай тақырыпты әңгімелер 5-7 сынып аралығындағы өзін-өзі тану пәніне қосуды жөн деп санаймын. Себебі, сондай жастағы балаларға жақсылық пен жамандықтың қарама-қайшылық екенін, өмір, еңбек туралы түсініктерін қалыптастыру керек. Үсеннің іс-әрекетін жазушы сүйсіне жазады. Асан мен Үсенді салыстыра отырып, олардың адамдық қасиеттерін еңбекке қатысына қарай бағалайды. Бұл әңгімеден сол дәуірден өмір көріністерін, көшпелі тұрмыстың беймаза тірлігін көреміз. Қазақ энциклопедиясы жазушының бұл әңгімесіне орыстың сол кездегі озық ойлы адамдарының көңіл аударғанын Н.Иванов деген журналистің орыс тіліне аударып, "Родник" журналының 1890 жылғы 6-санында жарияланғанын атап көрсетеді [5].

Сондай-ақ, 5-ші сынып өзін-өзі тану сабағына Ыбырай Алтынсариннің «Талаптың пайдасы» атты әңгімесін бағдарламаға енгізуімізге болады:

1 Петр патша шіркеуге барып ғибадат етіп тұрғанда, арт жақта бір баланың сурет салып тұрғанын көріп, қасына келіп, не салып жатқанын сұрағанда бала: «Сіздің суретіңізді салып жатырмын!» - дейді. Петр суретті көрсе, мәз еш нәрсесі жоқ екен. Бірақ ақылды Петр патша ол баланың суретке талабы бар екенін аңғарып, сурет салатын оқуға бергізеді. Кейін сол бала үлкен суретші болады. [6; 1076] Осы мәтін бойынша өзін-өзі тану сабағы барысында мынадай сұрақтар қоюға болады:

1. Жазушының бұл арадағы көздегені – жас баланың талабын, сол талаптың арқасында неге қолы жеткенін көрсету, кім талап етсе, сол мақсатына жететіндігін дәлелдеу болды ма?

2. Жаныңызда отырған топтасыңызға анықтап қараңызшы, оның қандай іске талабы бар екенін байқауға бола ма екен? – деп әңгімедегі негізгі ой туралы оқушылармен өзін-өзі тану сабағында қорытындылауымызға болады.

Келесі 6,7-ші сыныптардағы оқушыларға өзін-өзі тану пәнінің бағдарламасына Ыбырайдың «Қанағат» атты әңгімесінің мәнін ашып, талдауымызға болады. Ол әңгіме аясында:

Ешкімге кедергі жасамай, ешкіммен жарияланбаған жарысқа түспей, өз ісін жақсы көріп, қанағат деп жүру дұрыс әрекет пе? Сіз тағдырыңызға ризашылық

білдіріп, қанағатпен қарап жүрсіз бе? – осындай тәріздес сұрақтар арқылы баланың ойын ашық айтуына жағдай жасауымыз қажет.

Көркем әдебиеттің күрделі жанры - әңгіме екені белгілі. Өйткені үлкен жанрдағы шығармаларға қойылатын талаптар әңгіме, новелла тәрізді (1-2 эпизодтан тұратын көркем қысқа әңгіме) шағын шығармаларға да қойылады. Бұл тұрғыдан алғанда Ыбырайдың әңгімелері түр мен мазмұн бірлігін сақтай отырып, негізгі мәселені жинақы, тартымды, әсерлі жеткізеді. Өзінің озық идеяларын жеткізуде жазушы халық тілінің байлығын шебер пайдалана білді. Оның шығармаларының бұндай қасиеттері олардың жастарға да, үлкендерге де ортақ екендігін көрсетеді.

Белгілі ғалым Қажым Жұмалиев: "Ыбырай Алтынсарин қазақ әдебиетінде көркем әңгіменің негізін салушы атасы болды. Көркем әңгімелердің композициялық құрлысынын шебер етіп құруда да оның өзінше еңбегі бар,"-деп жазды [7; 626].

Мектеп оқулығы үшін жазылғандықтан, Ыбырайдың әдеби туындылары балалар дүниесіне өте жақын. Сондықтан да ол қазақ балалар әдебиетінің атасы деп танылған. Оның шығармалары мұғалімдер даярлайтын оқу орындарында кең көлемде оқытылады. Мектеп оқулықтарына енгізілген.

Әңгімелерін идеялық нысанасы жағынан жүйелер болсақ, еңбекті сүю, қадірлеу, жақсы мінез- құлыққа бағыттау, халқын сүю махаббат- мейірім (ана- бала) перзенттің парыз, т.б. өмірдің өзекті мәселелері қамтығанын көреміз. [8]

Жазушының адамгершілік туралы идеялары эстетикалық тәрбиемен байланыста, бірімен- бірі ұштастырыла суреттеліп отырады. Оның шығармаларынан жазушының биік адамгершілік қасиетін, азаматтың тұлғасын көреміз, сүйсінеміз.

Өзінің өнегелі өмірі, тынымсыз ізденісі, жан- жақты таланты арқылы танылған Ыбырай Алтынсарин шығармаларының қазақ әдебиеті тарихында алатын орны расан зор.

Қорытындылай келе, Көрнекті әдебиетші ғалым Қ.Жұмалиев өзінің "ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы қазақ әдебиеті" деген ғылыми – зерттеу еңбегінде педагог-жазушыға: ХІХ ғасырда қазақ даласынан шығып, орыс, Еуропа мәдениетіне қолы жеткен оқымысты, халық ағартушылар дәрежесіне көтерілген әрі педагог, әрі ақын- жазушы Ыбырай Алтынсаринның өз халқының келешегі үшін істеген еңбегі зор," [7; 716]- деп баға береді. Расыменде, бәрімізге мәлім Ыбырай Алтынсарин - реалист жазушы, ағартушы педагог, қазақ балалар әдебиетінің негізін салушы, тіл тазалығы үшін күрескер, тұңғыш кемеңгер. Қазақ арасында халықтық мектептер ашып, ағарту жұмысын белсенді жүргізудегі Ыбырай Алтынсариннің еңбегі ұшан-теңіз. Сонымен қатар көрнекті ағартушы қазақ жазба әдебиетінің негізін қалау үстінде де орасан зор үлес қосты. Қазақ даласына тұңғыш рет мектеп ашқан Ыбырай Алтынсариннің келешек ұрпақ үшін атқарған еңбегі күні бүгінге дейін өз маңызын жойған жоқ. Ендігі кезекте өзін-өзі тану сабағындағы дидактикалық мүмкіндіктерге жаңашылдық енгізе отырып, Ыбырай атамyzдың осынша керемет шығармаларын қолданысқа енгізіп, адамгершілік, сыпайылық, көрегенділік қасиеттерін және де Ыбырай

Алтынсариннің әңгімелеріндегі құндылықтарды бала бойына дарыта отырып білім берсек, қоғамда өзін-өзі тану пәнінің үстемі еселене түсер еді деп ойлаймын. Осы тарапта біз болашақ жас маман иесі балаларға жан-жақты тәрбие мен білім беру барысында руханилықты негізге алуымыз абзал!

Пайдаланылған әдебиеттер

1. https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy
2. 1950 жылы Ә.Сыдықовтың «Алтынсариннің педагогикалық пікірлері және ағартушылық қызметі» атты зерттеу кітабы, [Электронный ресурс]: 120 б.
3. Ә.Дербісалин «Ыбырай Алтынсарин» «1923 жылы басып шығарылған, [Электронный ресурс]: 15-176
4. <https://uchitelya.kz/> сайтындағы Есетова Куралай Закариевна – “Ыбырай Алтынсаринның ұлы мұрасы” атты мақаласынан.
5. Ыбырай Алтынсарин. Таңдамалы шығармалары. Алматы, 1943ж. – 266б., 81б. [Электронный ресурс]
6. А.Джанұзақова «Өзін-өзі тану» Астана-2017, 107-108б
7. Қазақ қоғамы ХІХ ғасырдың екінші жартысында [Электронный ресурс]: Ғылыми еңбектер жинағы/ Қарағанды мемлекеттік ун-ті (Қарағанды). - Электрон. текстовые дан.(23,9Мб). - Қарағанды: ҚарМУ, 1994. - 269 б. с.: табл.
8. Қажым Жұмалиев. «ХVІІІ-ХІХ ғасырдағы қазақ әдебиеті». [Электронный ресурс]: – Алматы, 1967ж. – 62б., 71б.